

**ПРИШЕСТЯ НАПОЛЕОНА,
або ЕСЕ ПРО КОНФЛІКТ РЕЛІГІЙНИХ СВІТОГЛЯДІВ
У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ НА ПОЧАТКУ ХІХ ст.***

Предметом дослідження є конфліктна ситуація, що виникла внаслідок зіткнення модерного і традиційного релігійних світоглядів, які існували на Заході та Сході Європи в добу Наполеона. Згаданий конфлікт став однією з важливих причин невдачі зусиль Наполеона, спрямованих на об'єднання Європи. В основу дослідження покладено методи культурно-антропологічної історії, зокрема суміщення історичного й етнологічного аналізів.

Ключові слова: релігійний світогляд, Європа, Франція, Річ Посполита, Наполеон.

Два століття тому внаслідок завоювань Наполеона I більшість націй Європи ввійшло до складу «Великої імперії» (*le Grand Empire*), межі якої сягнули Португалії на заході та Росії на сході, Данії на півночі й островів Середземномор'я на півдні. Мешканці цих земель стали учасниками небаченого від часу Римської імперії цивілізаційного експерименту, метою якого було залучити їх до спільного культурного простору, що створювався на початку ХІХ ст. за тогочасною французькою моделлю. «Європа є для імператора старим будинком, який руйнується і в якому кожне знищення спричинює потребу нового знищення, щоб [у кінцевому результаті] досягнути єдності та симетричності в усьому».¹ Так охарактеризував сутність змін, які відбувалися в той час на «Старому континенті»,

* В основу есе покладено вступ до дисертаційного дослідження «Релігійна політика наполеонівської Франції на теренах колишньої Речі Посполитої», захищеного Автором 2003 р. у паризькій Практичній школі вищих досліджень (École Pratique des Hautes Études, Sorbonne).

¹ D. Pradt. *Histoire de l'ambassade dans le Grand Duché de Varsovie en 1812*. Paris 1815, с. 30.

духівник Наполеона абат Домінік Прадт, котрий був однією з найбільш поінформованих осіб із політичного оточення французького імператора.

Найефективнішим засобом уніфікації Європи Наполеон вважав створення в усіх державах «Великої імперії» «цілої низки політичних і суспільних інституцій, які, будучи скопійованими з французького устрою, могли б чинити необхідний вплив на дух, звичаї, характер і поведінку різних прошарків населення»². Впроваджуючи ці зміни, імперський уряд не зважав на те, що нові інституції суперечать звичаям, ідеології та ментальності в тій чи іншій частині його володінь. Тож не дивно, що французькі нововведення здобували підтримку відносно незначного відсотка населення імперської периферії і здебільшого схвалювалися лише тими особами, котрі в той чи інший спосіб засвоювали цінності культурної моделі, яку нав'язували їхнім народам ззовні. Більшість «провінціалів» мовчазно засуджувала вищезгадані зміни, а в деяких випадках відкрито повставала проти них. У сприйнятті загалу мешканців «окраїн» імперії представники її «центру» були чужинцями, котрі не завдавали собі зайвого клопоту збагнути їхні інтереси, потреби, врешті-решт – духовний світ, який відрізнявся за багатьма параметрами від французького аналога. Згаданому цивілізаційному поділові судилося відіграти фатальну роль в існуванні «Великої імперії», оскільки саме він спричинив нестабільність і швидкий розпад цього творіння Наполеона.

Наше есе не претендує на те, щоб охопити всю багатоманітність культурних відмінностей, котрі існували між Францією як метрополією «Великої імперії» і державами, що становили її провінції. Історичний наратив буде зосереджено тільки на одній проблемі, яка, утім, залишила чи не найглибший слід у колективній свідомості того часу, оскільки була дотичною до царини найзаповітніших орієнтирів суспільної ідентичності людини, а саме – релігійних почуттів, уявлень, практик. Мова піде про взаємодію двох відмінних за основоположними характеристиками релігійних світоглядів: того, що панував у Франції і був дуже лаїцизований, осучаснений, і того, що був поширений на більшій частині території Європи й залишався традиційно теоцентричним. Документальне підґрунтя для написання такого історичного екскурсу створило дослідження матеріалів з архівів Франції, Австрії, Польщі й України.

Щоб чіткіше окреслити в методологічній площині проблему зустрічі двох відмінних релігійних світоглядів, нам видається доцільним застосувати щодо історичного прикладу «Великої імперії» пояснювальну мо-

² Archives du Ministère des affaires étrangères (далі – AMAE), série «Correspondance politique» (далі – CP), sous-série «Pologne», vol. 324, f. 329-330 [Instruction de Sa Majesté l'Empereur pour M. Serra, novembre 1807].

дель, яку понад тридцять років тому запропонував Мішель Вовель, аби розкрити сутність процесу «дехристиянізації» (або лаїцизації) у Франції. У своїй класичній праці «Барокова пієта і дехристиянізація в Провансі в XVIII столітті» Вовель пов'язав успіх чи, навпаки, невдачу політики дехристиянізації, котру в 1793-1794 рр. здійснював уряд якобінців, з наслідками так званої «попередньої дехристиянізації», яка, в результаті поширення ідей Просвітництва, непомітно, дискретно відвернула багатьох французів від католицьких віровчення та Церкви ще кількома десятиліттями раніше.³ Таким чином, у місцевостях Франції, де значна частина мешканців перестала вимагати у своїх «духівництвах» (заповітах) похоронних процесій і молитов за упокій власної душі, «дехристиянізація» часів Революції здобула істотну підтримку, однак у краях, де релігійний світогляд населення не змінився, дехристиянізація зазнала суспільного осуду та опору.⁴

У період між початком Революції (1789) і королівською Реставрацією (1814) державна влада у Франції перебувала в руках представників лаїцизованого покоління. Ці особи, хоч далекі від ідеї заперечення Бога, у той чи інший спосіб критикували доктрину й інституції Католицької Церкви, звинувачуючи послідовників традиційного світогляду в «глибокому нерозумінні століття, у якому ми живемо», як це зробив, наприклад, Наполеон I в епістолярній полеміці з папою Пієм VII 1806-1807 рр.⁵ Для імператора – як політичного лідера генерації французів, що зростала на критичних щодо християнського віровчення творах Вольтера та Жан-Жака Руссо – не підлягало сумніву, що релігійні відносини мусять підпорядковуватись інтересам держави, а особи, котрі заперечують цей принцип, є «фанатиками», які внаслідок «інтелектуальної темноти» чинять у своїх поглядах і поведінці «помилки, від яких тхне тисячолітньою пилюкою».⁶

Ця різниця між модерним і традиційним релігійними світоглядами тяжіла над політичним життям самої Франції, у якій революціонери

³ M. Vovelle. *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle*. Paris 1997, с. 9, 319. Див. також передмову М. Вовеля до цитованого тут 4-го видання його книжки (с. vii-xxiv).

⁴ Див.: La Mort qui change // *Atlas de la Révolution française* / ред. С. Langlois, Т. Tackett, М. Vovelle, т. 9: *Religion*. Paris 1996, с. 18-19.

⁵ Див.: АМАЕ, СР, sous-série «Rome», vol. 939-940, f. 2 [Copie de la lettre de Sa Majesté l'Empereur et Roi à Sa Sainteté le Pape Pie VII, le 6 janvier 1806]; Ibid., f. 18 [Copie de la lettre de Sa Majesté l'Empereur et Roi à Sa Sainteté le Pape Pie VII, le 13 février 1806]; Ibid., f. 56 [Lettre de Sa Sainteté Pape Pie VII à Sa Majesté l'Empereur et Roi, le 21 mars 1806]; f. 105-108 [Extrait de la lettre de Sa Majesté l'Empereur et Roi en date du 22 juin 1807 dans la copie de la lettre du vice-roi d'Italie Eugène Beauharnais à Sa Sainteté le Pape Pie VII, le 30 juillet 1807].

⁶ Ibid., f. 107.

тракували вандейців і шуанів як «фанатиків», а ті, своєю чергою, вважали революціонерів «атеїстами». Ця різниця була ще відчутнішою у відносинах Франції з рештою Європи, більшість населення якої не зазнала впливу Просвітництва й була налякана антихристиянським експериментом якобінців і придушенням Католицької Церкви в цій країні. Укладений 1801 р. з ініціативи першого консула Наполеона Бонапарта конкордат з Апостольським Престолом і визнання католицького культу «релігією переважної більшості французьких громадян» не змогли похитнути загалом негативного образу Франції в очах християнської Європи. Оцінюючи «таємні мотиви та справжню мету цих заходів», австрійський посол у Парижі граф Філіп Кобенцль писав, що насправді «тут намагаються зберегти той імпульс проти католицької релігії, що його було дано від початку революції ненавистю протестантів і філософів, і зовсім не відмовилися від принципу якобінізму послуговуватися релігією як засобом тримання народу в покорі»⁷.

Невідповідність католицизму *à la Bonaparte* канонам Католицької Церкви сучасники особливо гостро відчували в моменти, коли французький уряд намагався підпорядкувати своїм вимогам норми релігійного життя, які існували в державах, що їх завойовувала французька армія. На думку того ж Кобенцля, «суворість, з якою тільки що було потрактовано чернецтво нещодавно приєднаних департаментів, сама активність, яку виявив уряд у майже цілковитій секуляризації церковних князівств та абатств у Німеччині», вказували на те, що конфлікт між лаїцьким і традиціоналістським релігійними світоглядами, який під час революції реалізувався здебільшого в дихотомії «Франція / решта світу», було перенесено на терени Європи та що бар'єри між двома релігійними світосприйняттями перестали збігатися в географічному розумінні з кордонами Французької держави.⁸

Розрив між двома католицизмами, «освіченим» і традиційним, зазначився від 1808 р. у безпосередній близькості від французьких кордонів – в Іспанії, де народну герилью проти французьких «атеїстів» очолювали, як п'ятнадцять років перед тим повстання вандейців і шуанів у самій Франції, священники. Що ж можна сказати про духовні поділи, які існували в цей час між Францією і державами Центральної та Східної Європи? Навіть в Австрійській імперії, яка за декілька десятиліть перед тим зазнала впливу реформ Йосифа II, котрий намагався зміцнити ав-

⁷ Österreichische Staatsarchiv (далі – ÖS), Hof- Haus- und Staats-Archiv (далі – HHStA), Diplomatiscbe Korrespondenz (далі – DK), Frankreich, Karton 187, S. 32 [Dépêche de M. le comte de Cobenzl à Sa Excellence M. le comte de Colloredo, le 14 octobre 1802].

⁸ Ibid.

торитет держави у відносинах із Церквою, ці відмінності могли шокувати французьких дипломатів. Під час війни 1809 р. один із них був здивований способом, у який австрійці вели війну з Наполеоном: вони покладалися не тільки на силу своїх армій, а й на Божу поміч. Аналізуючи поведінку цих «фанатиків», він відзначав, що «церкви заповнені [вірними] по шість годин на день, впродовж яких здійснюються священнодійства; процесії, щоправда, більше не відбуваються, але вони можуть відновитися будь-якої миті»⁹. Посол Наполеона був би, мабуть, здивований ще більше, якби знав, що сто п'ятдесят років тому в такий самий спосіб вели війну його співвітчизники. У 1635 р., коли під стіни Парижа підступили іспанці, головний державний міністр кардинал Жан-Арман де Рішельє замість того, щоб подбати про збройну відсіч, організовував релігійні процесії, сподіваючись молитвами здобути підтримку Бога, Пресвятої Диви й усіх небожителів для «найхристияннішого королівства Франції»¹⁰.

Це порівняння показує, що за рівнем релігійної свідомості Австрію початку XIX ст. слід порівнювати з Францією XVII ст. Отже, поділи між двома згаданими релігійними світоглядами були не так просторовими, як (і передусім) часовими, віддаленістю більш-менш на ціле століття. Вони проявлялися в Європі повсюди, де ритм модернізаційних процесів був відмінним від того, що мав місце у Франції. Однак чи не найрельєфніше ці відмінності увиразнилися на східних «окраїнах» Європи, цьому просторі традиціоналістських релігійних почуттів, який завжди зберігав певну містичну загадковість для людей Заходу загалом та для представників Франції зокрема.

До кінця XVIII ст. більшість територій Східної Європи входила до складу Речі Посполитої, яку поступово було розділено між Росією, Австрією та Пруссією. Для Франції, впливи якої за Наполеона досягнули також згаданого регіону, питання про відновлення в тій чи іншій політичній формі Польсько-Литовської держави становило добру нагоду для того, щоб ослабити позиції її загарбників та отримати форпост для розбудови своїх впливів. Найвідоміший сучасний дослідник доби Наполеона Жан Тюлар висловив думку про те, що французький імператор вважав народи колишньої Речі Посполитої «різновидом військової нації», кров якої могла допомогти йому здійснити плани його завоювань. Звісно, що для того, аби перетворити ці народи в слухняне знаряддя своєї політики,

⁹ AMAE, CP, sous-série «Autriche», vol. 383, f. 29 [Dépêche de M. Dodun à Sa Excellence M. le duc de Cadore, le 1er mai 1809].

¹⁰ Див.: В. Ададуrow. *Історія Франції: Королівська держава та створення Нації (від початків до кінця XVIII століття)*. Львів 2002, с. 298.

Наполеонові була потрібна не колишня слабка й незгуртована Річ Посполита, а реорганізована й консолідована за французьким взірцем держава, яка була б «прив'язана» до Франції не лише певними військово-політичними зобов'язаннями, а й утворювала б зі своєю метрополією цивілізаційну спільноту.

Коли в листопаді 1806 р. військо Наполеона вперше ступило на землі колишньої Речі Посполитої, прибульців зацікавили не лише тутешні суспільні відносини, матеріальне виробництво, ресурси та клімат краю, а й особливості духовної культури, у т. ч. релігійне життя. Уже незабаром французи мусили зрозуміти, що в країні, де віра в Бога визначає не лишень моральні цінності, а й увесь ритм повсякденного життя, чинить вплив на суспільну та політичну поведінку її мешканців, марно сподіватися зустріти значне число людей, які були б здатні зрозуміти ідеали громадянського суспільства. Представники Французької держави були здивовані тим, що навіть найздібніший для сприйняття філософії Просвітництва суспільний прошарок – дворянство (шляхта) – висловлював категоричне неприйняття лаїцьких принципів і своєю ментальністю не відрізнявся від найбільш забобонних селян. В укладеному в січні 1807 р. для Наполеона «Меморандумі про Польщу» його автор – один із найобізнаніших щодо специфіки цього куточка Європи співробітників французького міністерства зовнішніх відносин П'єр Парандьє – характеризував релігійні переконання всіх без винятку станів тамтешнього суспільства як «майже такі самі»: «Це така сама жадібність щодо образів, реліквій, прикрашання дерев'яних святих, [...] захоплення процесіями й усіма інституціями католицького культу». На думку Парандьє, «крайня темнота» поляків породжує «вади їхньої духовности», а самі вони є типовим «прикладом фанатизму через свою побожність, забобони, легковірність, яка сягає глупоти».¹¹

В оповіді Парандьє на особливу увагу заслуговує його погляд на цінності традиціоналістської цивілізації, який було висловлено з перспективи представника культурної спільноти іншого, «сучаснішого» рівня, бо він відкриває нашій увазі різницю між релігійними світоглядами французів і мешканців Центральної та Східної Європи на початку XIX ст. Укорінені на рівні ментальности, ці стереотипи колективної уяви знайшли вдячне ідейне підґрунтя в світоглядній концепції «орієнталізму», прищепленій західній суспільно-політичній думці кращими умами Просвітництва. Згідно з визначенням відомого американського культуролога Едварда Ваді Саїда, «орієнталізм був різновидом західної

¹¹ AMAE, CP, sous-série «Pologne», vol. 324, f. 20 [Deuxième mémoire sur la Pologne concernant son état politique, par M. Parandier, janvier 1807].

проекції на Схід та західної волі владарювати над ним»¹². Дослідниця сприйняття Балкан в уяві західної цивілізації болгарка Марія Тодорова вважає, що орієнталізм поєднав найекстравагантніші уявлення мешканців Заходу про спосіб життя Сходу, який у системі культурних цінностей західного індустріалізованого суспільства поставав немов метафора «забороненого», із заснованим на цих уявленнях палким бажанням західних людей оволодіти омріяним об'єктом, що ним був східний світ.¹³ Проаналізувавши на основі текстів доби Просвітництва спосіб західних інтелектуалів оповідати про землі на схід від Ельби, американський історик Леррі Вулф, своєю чергою, зауважив, що ці автори концептуалізували ідею, яка в загальних рисах була співзвучною духові орієнталізму й полягала в опануванні цивілізацією Заходу східних країн Європи. Однією з перших спроб реалізації згаданої ідеї Л. Вулф вважав активну східноєвропейську політику Наполеона.¹⁴ В оповідях французів доби Наполеона про Східну Європу спостерігаємо всі головні ознаки дискурсу орієнталізму. Виховані на класичних творах Просвітництва, вони підкріплювали міркування Вольтера, Ж.-Ж. Руссо чи Дені Дідро своїми особистими спостереженнями, розвиваючи інтелектуальну традицію уявного конструювання цього регіону як відсталого й меншовартісного порівняно із Заходом. Їхній погляд на Східну Європу та, зокрема, на Польщу немов обґрунтовував моральне право Заходу, й насамперед Франції як найбільш осучасненої його частини, на здійснення цивілізаційної (читай – колоніальної) місії на східних країнах Європи.

На типовий приклад орієнтального дискурсу натрапляємо в опублікованій 1807 р. у Парижі праці «Спостерігач у Польщі», автором якої був член Академії в Нансі Юбер Вотрен. Незалежно від Парандье, Вотрен змалював надзвичайно подібну картину стану релігійної духовності населення колишньої Речі Посполитої. Прочитання цієї наповненої етнографічними екскурсами книги наштовкує на думку, що й Вотрен, і Парандье підсвідомо висловлювали ті самі, очевидні для людей їхньої – «просвіченої» – генерації, «істини». Для них найважливіший елемент релігії становила моральність, яка була проявом інтеріоризації віри, наслідком її глибокого переосмислення розумом. Щодо релігійного світогляду місцевих християн, то, незалежно від того, до котрого обряду: католицького чи православного – вони належали, Вотрен, як і Парандье, вважав його «варварським» через надмірну екстеріоризованість релігійних

¹² Е. В. Саїд. *Орієнталізм* / пер. з англ. В. Шовкун. Київ 2001, с. 128.

¹³ М. Тодорова. *Балкани – Балканизм*, 2-ге вид. Софія 2004, с. 34.

¹⁴ Див.: L. Wolff. *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford (Calif.) 1994, с. 8, 362.

практик і надто мізерну усвідомленість вірними етичних принципів християнського віровчення:

Той, хто найбільше молиться і має найбільше образів, реліквій святих і зображень хреста, той, хто виявляє найбільше пошани до сфери святих речей, вважається [в цій країні] найбільш релігійним. Саме тому поляки надзвичайно схильні падати ниць, молитися Богові гучним голосом, безперервно бити себе в храм в груди, лягати ниць на підлогу та розкладати руки хрестом, бити себе по щоках, прилюдно піддаватися самобичуванню – і це в той час, коли священник і жіночий хор співають релігійні гимни та зі святим виглядом насолоджуються видовищем скривавленої й умертвленої плоті. Однак усі ці чернечі практики зовсім не прищеплюють вірним моралі. Навпаки, вони утверджують їх у власних вадах: злодій, який снує свої ниці наміри, поспішає на літургію, щоб жодна душа не могла його запідозрити; пияк перехрещує свою склянку, щоб безбожно напиться; убивця прагне освятити свою шаблю, щоб зрубати нею голову свого ворога; похитливий постить у суботу, щоб спокусити свою сусідку в неділю; поганій чоловік завжди в церкві зі своєю дружиною, а насправді лише мріє про розлучення; злочинець бичує себе під час посту, щоб підпалити на Пасху ліс свого пана; розпусник стримується в п'ятницю, щоби вчинити протиприродний гріх у суботу [...] Релігія звільняє людину від вад, забобони ж не спроможні їх викоренити. Якщо релігія не є освіченою, вона обов'язково стає забобоном.¹⁵

Однак ще важливішою для розуміння глибини розбіжностей між релігійними світоглядами населення Європи є оповідь абата Прадта, котрого Наполеон, сподіваючись заручитися підтримкою польських католиків, призначив своїм послом у Варшаві напередодні війни 1812 р. Читаючи спогади згаданого представника католицького культу, не слід забувати, що це свідчення церковного єрарха, світогляд котрого формувався під впливом «релігії Вольтера», тобто філософії Просвітництва. Тож не дивно, що для Прадта чіткою межею його цивілізації була Одра – ріка, за якою колись починалася Річ Посполита:

Звідси розпочинається мова, яка є чужою для Європи, вбрання, які є відмінними від європейського одягу. Єврейське населення, надзвичайно численне в цій країні, зберігаючи звичай носити азійське плаття, забарвлює ці краї дуже виразним східним колоритом: Польща вже не є Азією, але це ще не Європа. Її земля бідна, а землеробство перебуває в стані дитинства. Надворі червень, погода чудова, але земля виглядає сумною, тварини видалися мені бридкими, виснаже-

¹⁵ H. Vautrin. *L'Observateur en Pologne*. Paris 1807, с. 474.

ними, коні – невеликими, потворними, але міцними; народ у лахмітті; євреї у відразливих балахонах; чоловіки польського походження, хоч високого зросту й у яскравому одязі, але з очима, позбавленими будь-якого виразу; усі мешканці перебувають у полоні бідности, бруду й комах; села, криті соломною, дахи світяться дірами її вирваних клаптів; дерев'яні міста, зведені без будь-якої впорядкованости, без прикрас, без забезпечення харчами понад найнеобхідніші потреби; замки, майже такі, як в Іспанії; їжа, що шокує як смаком, так і запахом; надмір гидких або неякісних напоїв. Усе це разом зовсім не заспокоювало недобрих передчуттів, якими я був охоплений. І я задумувався над питанням, чи так слабо розвинена нація може надаватися для того, що [ми] намагалися зробити для неї. На жаль! У глибині мого серця не переставала лунати відповідь смерті.¹⁶

Вихлюпнувши на сторінках своєї емоційної оповіді стан шоку, у якому він опинився від «зустрічі» з незнайомою цивілізацією, Прадт разом із тим створив наратив, що вражає своїми етнологічними характеристиками (у розумінні порівняльного дослідження спільних і відмінних рис різних культур¹⁷) та спонукає історика до культурно-антропологічного аналізу. Чого лишень вартує зауваження абата, котрий, підсвідомо шукаючи пояснення побаченого у своєму попередньому дипломатичному досвіді¹⁸, порівняв садиби польської шляхти із замками іспанських ідальго.

Цей пасаж Прадтової оповіді, який, на перший погляд, можна назвати другорядним, має принципове значення, оскільки матеріальне життя, особливо його архітектурні форми, у всі часи несли на собі чіткий відбиток духовности епохи. Таким чином, спільні риси матеріальних культур двох народів, які не мають спільного коріння і мешкають у різних частинах Європи, свідчили про тотожність рівнів їхнього духовного розвитку й естетичних смаків, котрі характеризувалися пієтетом до католицького культу. Тож логічно припустити, що реакція представників цих культур на нововведення, які впроваджували в їхніх країнах французи, теж мусила бути подібною. Соціальна база французького панування на землях колишньої Речі Посполитої була такою ж вузькою, як в Іспанії. Це були військові, які після поділів Речі Посполитої служили Французькій державі в складі славнозвісних польських легіонів; кілька сотень емігрантів шляхетського походження, які, довший час проживаючи у Франції, сприйняли тамтешні духовні цінності; невелика група ідеалістів, яких називали «польськими якобінцями» (до них належало й кілька освічених

¹⁶ D. Pradt. *Histoire de l'ambassade*, с. 71-72.

¹⁷ К. Леві-Строс. *Структурна антропологія* / пер. з фр. З. Борисюк, 2-ге вид. Київ 2000, с. 8.

¹⁸ Пор.: D. Pradt. *Mémoires historiques sur la Révolution d'Espagne*. Paris 1819.

священиків); а також деякі аристократи, котрі намагалися реалізувати свої політичні амбіції на службі Франції. Ця група осіб створила нову еліту, так би мовити «ерзац-еліту», яка перебувала при кермі влади в створеному Наполеоном у 1807 р. Варшавському герцогстві. Проте в очах загалу співвітчизників образ цих людей був непривабливий, і не в останню чергу причиною згаданої суспільної негачії була невідповідність світогляду цього кола осіб одвічним традиціям духовности, які були найтіснішим чином пов'язані з пошаною до християнського віровчення та Церкви. Один з анонімних памфлетів, які циркулювали у Варшавському герцогстві, характеризував послідовників французької світоглядної системи як явище безперечно чуже й огидне:

Що потрібно для того, аби обійняти високу посаду?

Передусім, слід бути членом франкмасонської ложі, а потім, завдяки добре знаній віддавна підлості, увійти в довіру до одного з аристократів, або ж бути безпринципним і безсоромним, і нарешті, вміти обманювати, красти в держави, дерти з людей.

Чи повинен чиновник мати совість?

Навпаки, совість і релігійність становлять найбільші перешкоди на шляху до посади, і якщо випадково особа, яка має совість, стане посадовцем, то вона опиниться в оточенні чиновників як порядна людина посеред шаленців, котрі перевертають увесь глузд догори ногами.

Що таке любов до Батьківщини?

Цим словом відтепер називають лібертинський* егоїзм, що душить легковірних поляків, яких масонерія, котра ховається під ім'ям «патріотів», заманює у свої сіті.¹⁹

У вищенаведеному тексті недаремно акцентовано належність владних еліт Варшавського герцогства до франкмасонства. Звичайно, далеко не кожен патріот Польщі був членом масонської ложі, але в суспільній свідомості вкоренилось уявлення про тотожність політичних поглядів прихильників профранцузької орієнтації їхньому світоглядному відступові від католицької релігії. Для підданих Варшавського герцогства не було таємницею, що більшість цивільних і військових посадовців, як-от президенти Ради міністрів Людвік Гутаковський і Станіслав Потоцький, міністр фінансів Тадеуш Матушевич, референдар Державної ради Каєтан Козьмян, державний секретар Юліян Немцевич, військовий міністр Юзеф Понятовський, начальник генерального штабу Станіслав Фішер,

* За тогочасною термінологією, лібертинізмом називали мирську ідеологію.

¹⁹ Цит. за: В. Grochulska. *Księstwo Warszawskie*. Warszawa 1966, с. 116.

дивізійні командири Генрик Домбровський, Юзеф Зайончек, більшість генералів і полковників були масонами високих рангів.²⁰ Самі масони ніколи не приховували своїх антиклерикальних переконань та дійсного світогляду²¹, що не відповідав доктрині Католицької Церкви, хоч у Варшавському герцогстві, зважаючи на суспільну думку, яка визначалася відчутним впливом духовенства, намагалися дотримуватися традиційно усталених норм поведінки, а отже відвідували меси, хрестили дітей, ховали рідних за католицьким звичаєм²² і навіть підтримували фінансово-едукативну та благодійну діяльність чернечих спільнот.²³ Водночас польські масони не пропускали жодної нагоди викрити «злочинний фанатизм» духовенства. Наприклад, розглядаючи отриманий на початку 1810 р. рапорт військового коменданта Любліна про віднайдення ним під час огляду монастиря сестер візиток таємно утримуваної протягом двадцяти років у тісній келії монахині Зоф'ї Грабовської, яка перебувала в стані жахливого фізичного та психічного виснаження, учасники засідання Державної ради Варшавського герцогства оцінили цей злочин як характерний приклад фанатизму й антигуманності Церкви.²⁴

Підтримуючи тісні зв'язки з французькими масонами, до числа яких належало чимало керівників Французької імперії, політична та військова еліти Варшавського герцогства виступали як заповзяті пропагандисти діяльності Наполеона й спричинилися до створення на польських землях культу його особи. Наприклад, виголошуючи 1810 р. на відкритті в Кракові ложі вільних мулярів промову під красномовною назвою «Поборене упередження», бригадний генерал Ксаверій Косецький, який був членом паризької ложі «Мартініка», прямо протиставив «світлу епоху розуму, цноти, просвітництва, наук і мистецтв, одним словом, добу Наполеона» темноті та релігійним забобонам, які були притаманні минулому Польщі. Відтак він популяризував у своєму наративі христocентричний образ французького монарха, «цього видатного діяча, великого героя, котрий здивував увесь світ, здобувши собі надлюдську славу, і, майже володіючи

²⁰ Див.: S. Małachowski-Lempicki. *Zarys historii wolnomularstwa polskiego // Biblioteczka Wolnomularza polskiego*, № 7. Warszawa 1996, с. 16-17.

²¹ Див.: Z. Suchecki. *Kościół a masoneria*. Kraków 2002, с. 8.

²² Див.: H. Dylągowa. *La laïcisation des élites // Histoire religieuse de la Pologne / ред. J. Kłoczowski; передм. J. Le Goff*. Paris 1987, с. 342-343.

²³ Див.: S. Małachowski-Lempicki. *Dzieje wolnego mularstwa w Krakowie 1755-1822*. Kraków 1929, с. 54-55.

²⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD), Akta Rady Stanu Księstwa Warszawskiego (далі – Akta RSKW), sygn. 87/I, k. 16 [Protokół sessji 472 RSKW dnia 19 stycznia 1810]. Оpubліковано у виданні: *Protokoły Rady Stanu Księstwa Warszawskiego*, т. 3, част. 1 / опубл. T. Mencil, M. Kallas. Warszawa 1995, с. 46-47.

таємницею долі, будучи намісником великого Архітектора світу (Творця), немов другий Єшуа, затримав рух Сонця, наказавши йому повернутися туди, звідкіля воно давно помандрувало, відтак явив нам життєдайне світло разом з існуванням нашої нації». Потому К. Косецький, який воював у складі польських полків в Іспанії, висловив сподівання, що промені цього метафоричного Сонця просвіти не тільки знищать «темряву» на західних окраїнах континенту, а й розсіють імлу «фанатизму» на його сході.²⁵

Оцінка К. Косецьким Польщі та Іспанії до моменту встановлення в цих країнах влади Наполеона як тотожних між собою царин релігійного фанатизму й культурної неосвічености здається нам надзвичайно прикметною. Застосовуючи вищезгадану методологічну схему М. Вовеля до історичних прикладів Іспанії та Польщі, можна висувати, що населення обох цих країн, залишаючись байдужим або ворожим щодо принципів Просвітництва й лібертинізму, мало рівною мірою збунтуватися проти влади, нав'язаної їм Францією. Свого часу Ж. Тюлар вказав, що однією з головних причин руїни наполеонівської Європи став запеклий опір французькому пануванню в Іспанії, увічнений у *Dos de Mayo* Франсіско Гойї та в «Іспанському катехизмі». Запитання та відповіді останнього поза сумнівом вказують на тісне сплетіння національних і релігійних мотивів згаданого опору:

Запитання: Скажіть мені, моє дитя, хто ви такий?

Відповідь: Іспанець.

З: Хто такий іспанець?

В: Добродійна людина.

З: Скільки в нього обов'язків і в чому вони полягають?

В: Три: бути християнином, захищати свою батьківщину й радше померти, ніж бути переможеним.²⁶

Однак прикметно, що невдоволення наполеонівським режимом вилілось у відкрите повстання лише в Іспанії, яку Наполеон позбавив політичного суверенітету, уособлюваного «Їхніми Католицькими Величнос-

²⁵ [Kossecki.] *Mowa miana przy otwarciu loży w Krakowie na przywrócenie dawnej loży S. Jana pod osobnym tytułem «Przesąd zwyciężony» na Wschodzie Krakowskim w dniu 1 nowego roku msca I r. p. 1810.* Kraków 1810.

²⁶ Цит. за текстом промови Ж. Тюлара, виголошеної під час одного із засідань Французької Академії моральних і політичних наук, яке відбулося незадовго до пам'ятного прийняття до Європейського Союзу десяти нових, головним чином східноєвропейських, країн-членів у 2004 р. Повну версію промови розміщено на сайті Французької Академії моральних і політичних наук <<http://www/asmp.fr:travaux/communications/2004/tulard.htm>>.

тями» – королями з династії Бурбонів. Нічого подібного в землях колишньої Речі Посполитої не сталося, оскільки поляки, навпаки, сподівалися, що Наполеон зможе допровадити до відбудови їхньої державности. І все ж вони не надали імператорові тієї допомоги, на яку він розраховував напередодні війни з Росією 1812 р., кажучи Прадтові, що «підніме на ноги всю Польщу, так, усю Польщу, шістнадцять мільйонів поляків [тобто все населення колишньої Речі Посполитої: поляків, українців, білорусів, литовців – В. А.]»²⁷.

Титанічні зусилля польських патріотів, які домагалися консолідації суспільної еліти під гаслом відбудови держави за підтримки Франції, нейтралізувала інерція традиціоналістських уявлень і цінностей. Постать самого Наполеона, яка стала об'єктом справжнього патріотичного культу для нової, проте нечисленної лаїцизованої генерації, розділила суспільство. Якщо патріоти були готові піднести свого кумира на божественний п'єдестал (не лише у сфері ідей та уявлень, а й у царині видимих знаків, – вкажемо лише на не реалізований через брак коштів проект офіцерів Другого віслинського легіону на чолі з уже згаданим К. Косецьким щодо встановлення у Варшавському герцогстві пам'ятника Наполеонові Великому, який мав бути висічений з гігантської брили²⁸), то «звичайні» люди зовсім не виявляли бажання відмовитися від першої християнської заповіді «не визнавати іншого Бога», не хотіли зректися любови до Христа заради любови до своєї батьківщини.

У патріотичних промовах ім'я Наполеона згадували поруч з іменем Бога, і це було першим кроком до уявного обожнення імператора, котрого поступово й дедалі частіше ототожнювали з новим месією, здатним повторити чудо Ісуса Христа, який воскрешав мерців: за допомогою цієї метафори висловлювали очікування «чуда» воскресіння з небуття політичного «тіла» Речі Посполитої. «Відновити державу й повернути їй її давнє ім'я спроможні тільки Бог і Наполеон», – наголошував 1806 р. генерал Генрик Домбровський.²⁹ «Навіть сам Бог не зміг би дати нам більше, ніж це зробив Наполеон», – писав у вірші «На пожежу Москви» (1812) К. Козьмян.³⁰ «Яка ж з-поміж націй світу зобов'язана йому більше, ніж наша?» – запитував президент Ради міністрів Варшавського герцогства

²⁷ D. Pradt. *Histoire de l'ambassade*, с. 50.

²⁸ AGAD, Militaria Księstwa Warszawskiego, sygn. 26 [Sprawy wzniesienia pomnika Napoleonu Wielkiemu].

²⁹ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАЛ), ф. 146 (Галицьке намісництво у Львові), оп. 6, спр. 2, арк. 682 [Bericht von oberst Neipperg am Schatthalter von Galizien Graf von Wurmser, 20 Dezember 1806].

³⁰ K. Koźmian. *Pamiętniki*. Wrocław – Warszawa 1977, т. 2, с. 15.

С. Потоцький, вважаючи, що благодіяння імператора на користь поляків є «релігійним мотивом [...] вдячності та [...] безмежної любови до його священної особи, котру [цю любов – В. А.] не можна ані висловити, ані виміряти»³¹.

Утім, обожнення Наполеона, пошанування його як живого бога та месії викликало заперечення з боку окремих представників суспільної еліти, котрі розуміли, що імператор безжально використовує поляків як знаряддя у своїх кривавих війнах. Цей новий бог-людина, який своєю харизмою затьмарював в уяві патріотів образ Ісуса, видавався критично налаштованим особам кривавим поганським ідолом, пошанування котрого суперечило принципам християнських віровчення та моральності. «Він домагається нашої крови, нашого майна, усього, чим ми володіємо, і він це отримає», – писала в 1812 р. графиня Тишкевич, вважаючи, що патріотичні діячі надто покvapливо довірилися Наполеонові, а отже ризикують накликати нові нещастя на багатотраждальний польський народ.³² Демонічні образи імператора генерувалися передусім у середовищі католицького духовенства, яке змусили присягнути на конституції, змиритися з цивільними шлюбамі й розлученнями та виконувати обов'язки чиновників цивільного стану в реєстрації шлюбів і смертей, віддавати монастирі під військові лазарети тощо. Така критика почастішала з 1809 р., коли Пій VII таки відлучив французького імператора від Церкви. Уже в березні того року абат Воліцький, висловлюючи невдоволення значної частини суспільности відправленням польських полків на придушення антифранцузького повстання в католицькій Іспанії, відкрито назвав інтерес Наполеона до поляків лихом для останніх: «Якби імператор не побачив наших легіонів в Італії, він ніколи не думав би про нашу країну й ми дотепер залишалися б у спокої»³³. Людські й матеріальні втрати польського суспільства були тільки однією стороною монети, якою патріоти розплачувалися за надію на відновлення вітчизни, котру подав їм Наполеон. Достатньо пригадати створений пером Стефана Жеромського образ польського офіцера Кшиштофа Цедро³⁴, аби уявити, яким травматичним для психіки людини, вихованої в традиціях релігій-

³¹ AMAE, CP, sous-série «Pologne», vol. 327, f. 127 [Lettre de M. le comte Stanislas Potocki à Sa Excellence M. le baron de Bignon, le 30 mars 1811].

³² Ibid., vol. 332, f. 234 [Lettre de Mme la comtesse Potocka à Sa Excellence M. le prince de Bénévent, le 31 octobre 1812].

³³ Ibid., sous-série «Saxe», vol. 78, f. 98 [Dépêche de M. le baron de Bourgoing à Sa Excellence M. le duc de Cadore, le 16 mars 1809].

³⁴ Див.: С. Жеромський. *Попіл* / пер. з польськ. В. Струтинський. Київ 1982, с. 526-528, 542, 557 та ін.

ного світогляду, був досвід участі в придушенні повстання в Іспанії, де польським воякам довелося знищувати католицьких священників і черниць, які воліли померти, ніж підкоритися французькому «антихристові». Архиепископ Гнезненський Ігнаці Рачинський «повідомляв в одному з перших товариств міста [Варшави], що один священник відкрив йому своє видіння кінця світу через 12 років, додавши при цьому, що Антихрист існує» і його ім'я відоме всім.³⁵ Натякаючи таким чином на особу французького імператора, згаданий церковний єрарх озвучив страхи традиціоналістської частини суспільності, для якої Наполеон був утіленням не зрозумілого їхній уяві Заходу й уособленням зовсім не бажаної ними, а отже – агресивної, політики цього чужого «світу» щодо них. Ця переважна за числом частина суспільності була подразнена втручанням держави в справи віровизнання, зрівнянням католицького культу з іншими християнськими віросповіданнями, обмеженнями щодо вступу в монастирі, загальним зuboжінням священнослужителів тощо.

Символічним виявом цього світоглядного конфлікту, який після «пришестя» Наполеона (месії для одних і антихриста для інших) роздер колишню Річ Посполиту на дві частини, став ляпас відомого діяча польського патріотичного руху, на той час масона з двадцятирічним стажем, Ю. Вибіцького, котрий очолив військову адміністрацію в Познанському департаменті під час війни з Австрією 1809 р., уже згаданому абатові Воліцькому, який протестував проти надзвичайних реквізицій у церковних маєтностях і відмовився виконувати розпорядження світської влади.³⁶ Щоправда, інший церковний єрарх, греко-католицький митрополит Антоній Ангелович, який під час тієї ж війни 1809 р. утік з окупованого вояками Варшавського герцогства Львова, щоб не санкціонувати прославляння в підпорядкованих йому церквах Наполеона Великого, уникнув ляпасів. Утім, за цей свій вчинок він на певний час потрапив під арешт.³⁷

Під час війни 1812 р. в одному зі своїх памфлетів із циклу «Литовські листи» Ю. Немцевич вивів образи двох литовських шляхтичів, патріота Ліпскіса і традиціоналіста Маргевічуса, суперечка між якими в алегоричній формі відобразила конфлікт модерного і традиційного світосприйняттів. На палкий заклик першого з них вступити до армії

³⁵ AMAE, sous-série «Pologne», vol. 326, f. 47-48 [Dépêche de M. le baron de Serra à Sa Excellence M. le duc de Cadore, le 2 mars 1809].

³⁶ AGAD, Akta RSKW, sygn. 86/I, k. 142 [Protokół sessji 418 RSKW dnia 19 wrzesnia 1809]. Оpubліковано у виданні: *Protokoły Rady Stanu Księstwa Warszawskiego*, т. 2, част. 2 / опубл. В. Pawłowski, Т. Mencil. Toruń 1968, с. 190.

³⁷ Див.: В. Ададуров. Львів у наполеонівську епоху // *Вісник Львівського університету: Серія історична*, спеціальний випуск: *Львів. Місто. Суспільство. Культура*, т. 3. Львів 1999, с. 223-224.

Наполеона й визволити Литву від російського гніту другий відповідь надзвичайно стримано: «Я люблю свою Батьківщину і, як кожен поляк чи литовець, зневажаю її гнобителів. Але мене було виховано в страху перед Богом і росіянами»³⁸. Ця відповідь ніби сфокусувала в собі квінтесенцію архаїчної (литовської, польської, української, білоруської) ментальності, яка протистояла радикалізмові модерного (освяченого Французькою революцією) світогляду. Вона відобразила переконання в неможливості протистояти волі Господа, якою більшість мешканців земель колишньої Речі Посполитої пояснювали знищення цієї держави. Страх узяти сторону Наполеона, який у своїй гордині повстав проти Божої Церкви, ліквідувавши в 1809 р. Святий Престол та ув'язнивши самого папу Римського, немов задалегідь запрограмував пасивну поставу польської суспільності щодо війни 1812 р. між Францією і Росією. Втративши свою армію, скніючи в болотах Білоруси та замерзаючи в снігах Литви, Наполеон висловив невдоволення поведінкою населення цих земель. Згідно з його словами, «він мав погану підтримку від Литви та Варшавського герцогства»³⁹, які «не змогли здійснити навіть того, що поляки Поділля, Волині й України зробили для Росії, зібравши п'ять-шість тисяч козаків»⁴⁰.

Своєю чергою, поразка Наполеона, який не дотримав обіцянок відновити Річ Посполиту, зруйнувала в очах польських патріотів створений їхньою уявою образ месії. Загибель частин польської армії в кривавих боїщах під Малоюрославцем і понад Березіною стала передумовою складного ментального процесу: патріоти, які захоплювалися новою системою духовних цінностей, раптом повернулися до світогляду своїх батьків, до традицій свого народу, шукаючи в них порятунку від мук сумління. Знаменним виглядає духовний злам і навернення в традиційний католицизм з відповідною йому моделлю світосприйняття ад'ютанта Наполеона, князя Юзефа Сулковського, який свідчив:

Я завжди вірив у Бога, але від того моменту, коли я побачив жахливі сцени понад Березіною, я став богомільним; я побачив усемогутнього Бога, котрий завдав поразки людству: починаючи з цього дня, Наполеон став в очах своїх солдатів такою ж звичайною людиною, як і всі решта.⁴¹

³⁸ AMAE, CP, sous-série «Pologne», vol. 330, f. 344 [Traduction française de la Sixième lettre lituanienne, par Jules Niemcewicz].

³⁹ Ibid., série «Mémoires et documents divers», sous-série «France», vol. 1790, f. 94 [Lettre de Sa Majesté l'Empereur à Sa Excellence M. le duc de Bassano, le 30 novembre 1812].

⁴⁰ Ibid., f. 96 [Lettre de Sa Majesté l'Empereur à Sa Altesse M. le duc de Bassano, le 4 décembre 1812].

⁴¹ ÖS, HHStA, DK, Rußland III, Karton 13, F. 235 [Lettre de M. le baron de Baum à Sa Excellence M. le comte de Metternich, le 29 décembre 1812].

Однак не вимагаймо від французького імператора неможливого, оскільки, щоб повною мірою зрозуміти причини відсторонення від нього поляків та інших народів колишньої Речі Посполитої, він мусив би відмовитися від думки про них як про забобонних варварів і спробувати збагнути глибину культурних відмінностей, які розділяли його співвітчизників і ці народи. У реальності до цього було далеко. Про це красномовно свідчить характеристика, яку імператор французів дав зодягненим у національні шати представникам кращих родин литовської шляхти, котрих побачив 1812 р. під час меси у віленському кафедральному соборі: «Барвисте варварство [La barbarie ornée]»⁴². У цих двох словах немов сконденсувалося зверхнє ставлення людини західної цивілізації до дивовижного для її уяви світу Східної Європи. Попри свою геніяльність, Наполеон залишався людиною свого покоління й суспільного оточення, а отже – «в'язнем» ідей і стереотипних уявлень, що були властиві цьому середовищу. Отож нам хочеться пригадати слова Ж. Тюлара про те, що «історик змальовує людей, але не судить їх». До компетенції істориків належить дослідження світоглядних і ментальних відмінностей, що існували в добу Наполеона між Францією і більшістю території Європи. При цьому дослідники мають звернути увагу також на конфлікти релігійного характеру, які спричинило брутальне втягнення народів центрально-східної частини континенту в орбіту впливів цивілізації сучасного Заходу.

Vadym Adadurov

**NAPOLEON'S ADVENT (A CONFLICT OF RELIGIOUS WORLDVIEWS
IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE DURING THE EARLY 19TH CENTURY)**

The author examines the conflict, which emerged as a consequence of a clash of modern and traditional religious ideologies in the West and East of Europe during the Napoleonic era, concluding that this religious/ideological conflict was an important factor in Napoleon's failure to fashion a united Europe. In this study, extensive use is made of cultural and anthropological methods – in particular, a combination of historical and ethnological analysis.

Keywords: religious worldview, Europe, France, Polish-Lithuanian Commonwealth, Napoleon.

⁴² Цит. за: М. Kukiel. *Wojna 1812 roku*, т. 2. Kraków 1937, с. 12.